

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1890-ті – 1917 РОКИ): СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті зроблено аналіз сучасної української та зарубіжної історіографії у вивченні аграрного питання в українській громадсько-політичній думці Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: аграрне питання, історіографія, громадсько-політична думка, українська історіографія, зарубіжна історіографія, політична партія, селянство.

Сьогодні важливим завданням економіки України є реформування її аграрного сектора. У такій ситуації зростає роль досліджень, спрямованих на визначення сутності аграрного питання та пошук шляхів виходу із кризи аграрних відносин у вітчизняній історії, зокрема, в політичний період українського національного відродження (1890-1917 рр.). Їх результати дадуть можливість простежити в історичній ретроспективі і визначити характерні українському національному характеру форми земельних відносин і виробити найбільш реальну та адекватну лінію в розвитку сільського господарства.

Історіографію української громадсько-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. щодо аграрного питання розглядають у рамках трьох хронологічних періодів: історичні праці 1917 – початку 30-х рр. XX ст.; праці істориків 30-80-х рр. XX ст.; дослідження, що побачили світ після здобуття Україною незалежності у 1991 р. Для кожного з них були характерні певні особливості та здобутки. Метою ж нашого повідомлення є аналіз і систематизація історіографічного доробку, пов'язаного з вивченням проблем розробки та реалізації програм аграрних перетворень в українській громадсько-політичній думці наприкінці XIX – на початку XX ст. у вітчизняній і зарубіжній історіографії кінця XX – початку XXI ст.

Нові підходи у дослідженні зазначеної проблеми розпочалися після 1991 року і тривають дотепер. Для них характерними є такі риси: утвердження принципів ідейного та наукового плюралізму після ліквідації ідеологічної монополії КІРС; значні зміни в організації наукових досліджень, які позначаються трансформацією науково-історичних установ, їх переорієнтацією на українську проблематику. Одночасно цей період характеризується зростанням інтересу до проблеми у зарубіжній історіографії, особливо російській. За умови існуючого вільного обміну науковою інформацією це позитивно впливає на дослідження проблеми в Україні.

Важливим здобутком сучасної української історіографії є поява досліджень, присвячених історії українських політичних партій підросійської України початку XX ст. як окремих ідейних напрямків [1; 5; 7; 9; 10; 14; 37; 48], так і усього політичного спектру загалом [6;40].

Аналізуючи ідейно-теоретичні та організаційні засади діяльності національних партій, науковці приділили певну увагу їхнім аграрним проектам та роботі серед селянства.

З досліджень цього періоду слід виділити колективну монографію «Нариси з історії українського національного руху» [38], в якій окремий параграф присвячений участі селянства в українському національному русі. Автор (О.М. Федьков) охарактеризував аграрні програми українських політичних партій, показав їх взаємозв'язок з національними вимогами. Справедливо відзначено також, що аграрні програми національних політичних партій «значно поступалися в радикалізмі есерівській і більшовицькій аграрним програмам» [58, с.130].

У монографії В. Головченка [8] (присвячена українській соціал-демократії), праці Г. Касьянова [21] (комплексно досліджуються національні політичні партії) певна увага приділяється їхньому ставленню до аграрного питання. Так, В. Головченко у своїй монографії висвітлює складний процес зародження, оформлення і подальшої еволюції української соціал-демократії в Російській імперії з 90-х рр. XIX ст. до 1914 р. Автор проаналізував основні напрямки діяльності «Братерства Тарасівців», «Української соціал-демократії», РУП, УСП, УСДРП та «Спілки», визначив їх роль і місце у визвольних процесах. При цьому він лише побіжно звернув увагу на спроби представників даного напрямку розв'язувати аграрні проблеми. Погоджуємося з міркуваннями автора, що прагнення ідеологів РУП-УСДРП «притосувати марксизм до місцевих умов не дали бажаних наслідків», оскільки він «не надавав належної ваги тим питанням, що найбільше турбували українців – <...> національному і аграрному» [8, с.168]. На думку Г. Касьянова, єдиним рушієм національно-визвольного руху та творцем усіх політичних партій була українська інтелігенція. Характеризуючи ліберально-демократичний, соціалістичний (соціал-демократичний) та націоналістичний напрями в українському політичному житті, автор змалював основні теоретичні й практичні кроки їх становлення. Слід зазначити, що він частково висвітлив і аграрні програми українських політичних партій. При цьому науковець дійшов такого висновку: «весь комплекс ідей, концепцій соціального визволення народу, вироблених на той час інтелігенцією, зводився приблизно до однакових параметрів. Різними були глибина їхньої розробки, рівень узагальнень, шляхи практичної реалізації» [21, с.60].

Значення аграрного питання для України початку XX ст., його оцінка в національній громадсько-політичній думці знайшли часткове відображення також у колективних монографіях вчених Інституту історії України Національної Академії Наук [54; 54]. У дослідженні Ю. Лаврова, що присвячене виникненню та діяльності українських політичних партій у контексті їх організаційного та ідеологічного становлення, автор побіжно звертає увагу на аграрні програми РУП, УНП, УДП та УСДРП, при цьому частково характеризує їхню діяльність серед селянства й ставлення до селянського руху [25; 27]. О. Коник у своїй розвідці змалював прагнення селянських депутатів з України розглядати «українське питання» в Державних думах Російської імперії [23]. Зрозуміло, що для цієї соціальної групи населення важливе місце займала земля. Тому науковець зазначав: «тож і українські селяни, що, як усі селяни взагалі, бралися до депутатства, як і до всього – з практичного кінця, – визначалися досить чітко – українська земля повинна належати передусім українським селянам» [23, с.449].

Дослідники стали приділяти також увагу окремим діячам українського національного руху, які у своїй теоретичній і практичній діяльності займалися вирішенням аграрного питання. Висвітленню громадсько-політичної діяльності одного з лідерів українського національного руху О.Лотоцького – присвячена монографія В. Швидкого [60]. У ній автор різнобічно розкрив життя і діяльність українського ліберального діяча, змальовуючи його суспільно-політичну, культурно-освітню та наукову діяльність. Дослідник не оминув увагою роботу О. Лотоцького, пов'язану з діяльністю української громади в I та II Державних думах. При цьому автор частково висвітлив його активну позицію під час обговорення та визначення шляхів розв'язання проблем аграрної політики Російської держави. У світ вийшли також праці, присвячені іншим постатям. Так, про М. Туган-Барановського писали Л. Горкіна [11] та С. Злупко [19]. Таким політичним діячам, як В. Доманіцький та С. Єфремов приділив увагу А. Болаболенько [3], діяльність першого досліджувалася також у праці Н. Токар [50]. У ній висвітлено життєвий шлях та громадська діяльність, науковий доробок, в тому числі при розгляді аграрного питання в Наддніпрянщині на початку ХХ ст., вищезгаданих діячів. Певні відомості про них містяться також в енциклопедичних та бібліографічних довідниках.

Цінними є дослідження, присвячені життю і діяльності Лесі Українки – одного з лідерів групи «Українська соціал-демократія» [12; 15]. У них автори звертають увагу на процеси становлення поглядів представників даної організації щодо розв'язання багатьох проблем Наддніпрянської України шляхом аналізу публікацій і брошур групи. При цьому побіжно характеризуються їх ідеї щодо врегулювання аграрного питання.

Помітне місце серед наукових досліджень вказаної проблеми займає монографія О. Федькова [57]. У ній схарактеризовано особливості аграрних відносин у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також висвітлено діяльність політичних партій та селянських громадських організацій в селах регіону в період революції 1905-1907 рр. Окремий параграф монографії автор присвячує аналізу аграрних програм російських і українських політичних партій різних ідейних напрямків. Погоджуємося з його думкою, що програми останніх «не набули теоретичної довершеності і практичної спрямованості, носили декларативний характер» [57, с.65].

Посібник Б. Заброварного і О. Михайлюка [17] присвячений висвітленню історії українського села в роки Першої світової війни. На багатому документально-архівному матеріалі розкрито форми і засоби боротьби селян проти столипінської аграрної реформи і сільськогосподарського перепису, реквізицій і дорожничі, викликаних війною. Побіжно автори звернули увагу на діяльність політичних партій на селі, серед яких акцентується увага на роботі РСДРП та УПСР. Але погляди на вирішення аграрного питання даними політичними силами або їх лідерами не розглядалися.

Серед досліджень, присвячених історії політичних партій в Україні, відзначимо також праці А. Павка [40] та І. Михальського [35]. Перший зробив вдалу спробу комплексно охарактеризувати діяльність усіх українських, російських, єврейських і польських політичних партій в Україні. Історик побіжно з'ясував також їх ідейно-теоретичну та практичну роботу щодо вирішення аграрного питання. При цьому А. Павко робить

висновки про «нечітке вирішення українськими політичними партіями питання про пріоритет розв'язання соціальних і національних проблем» [40, с.237]. У монографії І. Михальського дано ґрунтовну характеристику джерельної бази з історії українських політичних партій. Науковцем здійснено теоретико-методологічне обґрунтування проблеми та охарактеризовано різноманітні види історичних джерел. У дослідженні також проаналізовано історичні документи, які відображають ідейно-теоретичні засади та практичну діяльність партій серед українського селянства. Крім того, автор зробив спробу статистичного аналізу програм українських політичних партій щодо присутності в них складових, спрямованих на вирішення аграрної проблеми.

Заслугує на увагу також монографія О. Михайлока [39], присвячена дослідженню соціокультурних процесів історії селянства України початку ХХ ст. У ній розглянуто зміни в світогляді та поведінці селян, які відбувалися під впливом модернізаційних і революційних перетворень. Автор проаналізував вплив селянства на розвиток політичної ситуації в період революції 1905-1907 рр.

Різним аспектам, які певним чином пов'язані з темою дослідження, присвячені кандидатські дисертації українських науковців. В. Доморослий розглянув діяльність Української Парламентської Громади в І і ІІ Державних думах [16], де окремий розділ висвітлює форми і методи вирішення аграрного питання в них. У працях, присвячених українським політичним партіям, розглянуто різні аспекти їх роботи, зокрема при розв'язанні аграрних проблем [36; 58]. Деякі роботи дослідили громадсько-політичну діяльність представників різних українських суспільно-політичних течій, які активно працювали на території України, в тому числі й при розгляді аграрно-земельного питання [2; 30]. Ю. Магась-Демидас [28; 39] проаналізувала позицію окремих політичних партій щодо розвитку кооперативного руху, їхню практичну діяльність в означеному напрямку та її наслідки на Правобережній Україні. Цікавою, на нашу думку, для історико-порівняльних паралелей є робота В. Сусорова [48], де висвітлено діяльність російської партії соціалістів-революціонерів у вирішенні аграрно-селянської проблеми на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні.

Важливе значення при розгляді досліджуваної теми мають узагальнюючі праці науковців Інституту історії України НАН України та інших науково-дослідних інституцій [45;53]. Вагомим дослідницькою роботою в галузі історії українського селянства, що здійснювалася в останні роки, стала книга нарисів з даної проблеми [20]. У розділі, що присвячений питанням соціального життя українського села в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (автори – О. Реєнт, О. Крижанівська та О. Сердюк), висвітлено проблеми селянського господарювання, реалізації столипінської аграрної реформи та становище селян і сільського господарства у роки Першої світової війни [46, с.388-407]. Однак питання ролі українських політичних партій у вирішенні аграрних проблем авторами не розглядалися.

Важливе значення для дослідження проблеми має діяльність наукових установ і вчених Російської Федерації, які проводять величезну роботу з дослідження аграрних відносин, історії політичних партій, діяльність яких поширювалася на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні.

Упродовж 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. в російській історіографії відбувалося швидке нарощування наукової та джерелознавчої бази вивчення й висвітлення партійно-політичної історії. Для праць російських істориків характерна відмова від старого підходу радянської історіографії, який вони називають «псевдокласовим». Відхід від цього принципу вимагав, у першу чергу, перегляду питання про класифікацію політичних сил Росії. Найбільш оптимальним є підхід, поданий в енциклопедії, виданій у 1996 р. [43]. Важливе місце серед узагальнюючих праць займає енциклопедичний словник, в якому подана інформація з політичної історії Росії ХХ ст. [47]. У виданні вміщено біографії державних і політичних діячів, подано фактичний матеріал з історії політичних партій і рухів, у тому числі українських. Однак, питання розробки та реалізації аграрних програм українських політичних партій та їх лідерів авторами не розглядалися.

Праці російських вчених присвячені як проблемам усього спектру політичних партій [42; 44], так і окремим із них. Вони стосуються історії соціал-демократичних, ліберальних та консервативних політичних організацій [27; 32; 51; 52; 56; 61]. Чималий інтерес серед зазначених досліджень викликає праця науковця А. Медушевського. У ній проаналізовано ліберальну аграрну програму перетворень, розроблену партією кадетів, її еволюцію та запропоновані механізми реалізації. На думку автора, даний «проект являв собою єдиний в Росії того часу цілісний документ, поєднуючи єдність концепції, обґрунтування основних положень і послідовність їх здійснення у вигляді законопроектів з аграрного питання» [32, с.263]. Разом із тим, автор не звернув увагу на розробку та ідеї представників національних партій, у тому числі українських, на аграрну проблему Російської держави початку ХХ ст.

Значний інтерес для нашого дослідження становлять праці з історії українського національного руху, в яких відображені різні аспекти його розвитку, однак при цьому автори приділяли увагу вирішенню соціально-економічних проблем початку ХХ ст. [18; 31; 35]. Так, у монографії дослідника А.В. Марчукова проаналізовано хід, рушійні сили та основні напрямки розвитку українського національного руху з середини ХІХ ст. до 20-30 рр. ХХ ст. Характеризуючи процес політизації українського селянства на межі ХІХ – початку ХХ ст., автор визначив його як основний об'єкт уваги представників різних політичних партій. При цьому зазначалося, що «... в українській національній рух селянство було залучено недостатньо, а розвиток національної свідомості в різноманітних її варіантах тільки набирав силу» [31, с.94-95]. Ще однією причиною нездатності представників українського національного руху підкорити своєму впливу цю соціальну групу, на думку А.В. Марчукова, було те, що останні «висували мало національних і політичних вимог, а економічних більшість» [32, с.97]. Однак це твердження не зовсім адекватно відображало теоретичну і практичну діяльність українських громадсько-політичних організацій.

Побіжно розв'язання аграрного питання розглядалося у колективній монографії російських істориків, що висвітлювали питання взаємодії влади Російської імперії та різних національних рухів на початку ХХ ст. [18]. Порівнюючи особливості вирішення польського, єврейського та українського питань, автори визначили роль проектів як загальноросійських, так і наці-

ональних політичних партій щодо їх врегулювання. Вони наголосили на єдності національного й аграрного питань при їх розв'язанні, тому стверджують: «при суттєвих відмінностях в уявленні про способи вирішення аграрного питання депутатами від західних губерній їх об'єднувало негативне ставлення до ідеї державної централізації земельної справи» [18, с.359].

Серед сучасних російських видань заслуговує на увагу публікація розділів монографій і статей знаного вченого-аграрника І.Ковальченка [22]. Цінність видання полягає у тому, що в ньому подана порівняльна характеристика селянського і поміщицького господарств у кінці XIX – на початку XX ст. як у загальному, так і у регіональному вимірах. У заключній частині роботи висвітлюється аграрно-селянське питання у політиці царизму та суспільно-політичній боротьбі.

Певна увага приділяється аграрній історії Російської імперії, зокрема Наддніпрянської України, і в сучасній західній історіографії. Монографія відомого американського історика українського походження Т.Гунчака [13] присвячена політичній історії України першої половини XX ст. Проте автор не обминув аграрного питання, яке мало важливе соціально-політичне значення. Так, характеризуючи ідейні засади Революційної партії, вчений відзначив, що партія готова була себе назвати «аграрно-соціалістичною». Автор наводить цитату з теоретичного органу РУП, газети «Гасло», яка засвідчує, що рупівці розуміли значення аграрного питання для України. «Соціальна справа України, – зазначалось у «Гаслі», – має переважно аграрний характер, і це застерігає для неї певний напрям, це накладає одну з головніших різниць її від соціальної справи інших країн» [13, с.30].

Неординарний підхід щодо сутності та шляхів розв'язання аграрного питання висвітлено у монографії американського історика Р. Пайпса [41]. Він слушно вказав, що «російське земельне питання полягає не в нестачі землі, а в застарілих засобах землекористування» [41, с.118]. Тому автор зазначав, що ліберальний і соціалістичний проекти врегулювання аграрних відносин «шляхом експропріації всіх приватних землеволодінь» не були єдиноправильними. Важливою умовою, що могла допомогти врегулювати відносини з селянами, було підняття рівня свідомості останніх за допомогою підвищення їх освіченості та виховання [41, с.134].

Подібної думки дотримувався французький історик Н. Верт, який зазначав, що в Росії побутувало особливе ставлення до власності на землю [4]. Воно характеризувалося тим, що «земля не повинна належати нікому, будучи не предметом власності, а скоріше першородною даністю її оточення». Ще однією особливістю аграрних відносин було неналежне «економічне мислення землевласників», що проявлялося, насамперед, у відмові використовувати технічні досягнення у сільському господарстві [4, с.17].

Викликає інтерес праця американського історика Я. Коцоніса, який відзначав роль кооперації як форму вирішення аграрного питання у Російській імперії в 60-х роках XIX ст. до 1914 р., але відкинув думку українських дослідників щодо об'єднання різних соціальних верств населення у ній [24]. На його переконання, це стосувалося й представників різних суспільно-політичних течій. Вчений зазначив, що «вони майже не намагалися притягти на свій бік існуючі селянські еліти, виростити нову еліту і побудувати відносини з сільським населенням на основі перего-

ворів і компромісу» [24, с.288]. Загальним недоліком усіх вищевказаних праць західних вчених (крім Т. Гунчака) є недооцінка специфіки аграрного питання в Україні (про що майже не згадується у вказаних працях).

Отже, аграрне питання в національній громадсько-політичній думці Наддніпрянської України знайшло певне відображення в сучасній українській та зарубіжній історіографії. Однак, ця проблема висвітлена вкрай фрагментарно і не дає цілісної картини та у певному розвитку позиції українських політичних партій і громадських діячів з приводу цього гострого питання, що стояло перед тогочасним українським суспільством. Якщо ж взяти до уваги те, яке значення ця проблема мала в житті Наддніпрянської України, то вона заслуговує на подальше спеціальне дослідження.

Список використаних джерел:

1. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. Бевз. – К.: ІПіЕНД, 1999.
2. Бойко Ю.О. Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / Ю.О. Бойко. – К., 2007.
3. Болаболъченко А. Побратим Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості / А. Болаболъченко. – К.: Щек і Хорив, 2003.
4. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991: [пер. с фр.; 2-е изд]. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир», 1999.
5. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні): Монографія / О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2001.
6. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996.
7. Головченко В. Українська Народна Партія: політична реальність чи історично-патріотичний міф? / В. Головченко // Нова політика. – 2000. – №4 (30).
8. Головченко В.І. Від Самостійної України до Союзу Визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В.І. Головченко. – Х.: Майдан, 1996.
9. Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Монографія / А.І. Голуб. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998.
10. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття) / А.І. Голуб. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.
11. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Л.П. Горкіна // М.І. Туган-Барановський. Політична економія: курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994.
12. Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / В.А. Гошовська. – Х.: Основа, 1997.
13. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993.
14. Данченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.) / С.П. Данченко. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2004.
15. Диба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / А. Диба. – К.: Основні цінності, 2003.

16. Доморослий В.І. Діяльність Української Парламентської Громади в І та ІІ Державних думах: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / В.І. Доморослий. – К., 1994.
17. Заброварний Б.Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б.Й. Заброварний, О.Г. Михайлюк. – Луцьк: Надстир'я, 2002.
18. Западные окраины Российской империи / [авт. кол. Л.А. Бережная, О.В. Будничкий, М.Д. Долбков и др.]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006.
19. Злупко С. Михайло Туган-Барановський: (Український економіст світової слави) / С. Злупко. – Львів: Каменяр, 1993.
20. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
21. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993.
22. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. / И.Д. Ковальченко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.
23. Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії / О.О. Коник // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. редактор В.Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч.ІІ.
24. Коцонис Я. Как крестьяне делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914 / Я. Коцонис / [Авторизованный пер. с англ. В.Макарова]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006.
25. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю.П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. ІІ.
26. Лавров Ю.П. Зародження українського національного руху в студентському середовищі / Ю.П. Лавров // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / [Відп. редактор В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії НАН України, 1994.
27. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М.И. Леонов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997.
28. Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / Ю.І. Магась-Демидас. – Черкаси: АНТ, 2008.
29. Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Магась-Демидас Юлія Іванівна. – Кам'янець-Подільський, 2007.
30. Магурчак А.М. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900-1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / А.М. Магурчак. – К., 2006.
31. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: СССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А.В. Марчуков; [отв. ред. В.В. Трепавлов; Ин-т рос. истории РАН]. – М.: Наука, 2006.
32. Медушевский А.Н. Проекты аграрных реформ в России: XVIII – начала XXI века / А.Н. Медушевский; Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2005.
33. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007.
34. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І.С. Михальський. – Луганськ: Альма-матер, 2003.
35. Михутина И.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Михутина И.В. – М.: Российская политическая энциклопедия, (РОССПЭН), 2003.

36. Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.П. Могильний. – К.: Логос, 2003.
37. Мойсієнко В.М. Аграрна складова програмних документів українських ліберальних партій початку XX ст. / В.М. Мойсієнко // Гуржійвські історичні читання (Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія). – Черкаси-Київ: Інститут Історії України НАН України, 2006.
38. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.
39. Наумов С.О. Братство тарасівців / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – № 5.
40. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність / А.І. Павко. – К.: Іван Федоров, 1999.
41. Пайпс Р. Русская Революция / Р. Пайпс. – Ч. 1. – М.: Издательство Ассоциация «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1994.
42. Первая революция в России: взгляд через столетие. – М.: Памятники исторической мысли, 2005.
43. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия / [Ред. кол. В.В.Шелохаев (отв. ред.), В.П.Бундаков, И.Д.Ерофеев и др.]. – М.: РОССПЭН, 1996.
44. Политические партии в российских революциях в начале XX века / [Под. ред. Г.Н. Севастьянова; Ин-т рос. истории]. – М.: Наука, 2005.
45. Політична історія України XX ст. Т. 1.: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / [Ю.А. Левенець (пер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна]. – К.: Генеза, 2002; Генеза, 2003.
46. Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк // Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006.
47. Стариков Н.В. Россия. XX век. Политика и культура. Факты. Понятия: Энциклопедический словарь / Н.В. Стариков. – Ростов Н/Д: Феникс, 1999.
48. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В.В. Стрілець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002.
49. Сусоров В.Д. Аграрно-селянська проблема в діяльності ПСР (1902-1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / В.Д. Сусоров. – Херсон, 1994.
50. Токар Н.М. Василь Доманицький: життєвий шлях науковця-подвижника // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць / За ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця: Вид. ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського, 2003. – Вип. 5. – (Серія «Історія»).
51. Тютюкин С.В. Куда в начале XX века вели Россию социалисты? / С.В. Тютюкин // С.В. Тютюкин. Десять лет в журнале «Отечественная история». – М., 2005.
52. Тютюкин С.В. Меньшевизм: Страницы истории / С.В. Тютюкин. – М.: Российская политическая энциклопедия, (РОССПЭН), 2002.
53. Українське питання в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. Україні і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії: Нариси в 3-х томах. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 1.
54. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна наукова монографія у трьох частинах / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 2.

55. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна наукова монографія у трьох частинах / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 3.
56. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И.Х. Урилов. – М.: Собрание, 2005. – Ч. 3.
57. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах правобережної України): Монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007.
58. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України» / О.М. Федьков. – К., 1993.
59. Федьков О.М. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / [Відп. ред. докт. іст. наук, проф. В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994.
60. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.) / В.П. Швидкий. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002.
61. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России / В.В.Шелохаев. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1996.

In a report the analysis of modern Ukrainian and foreign historiography in the study of agrarian question in the Ukrainian public-political mind of Naddnipyrianska Ukraine at the end XIX – beginning of XX cent. is done.

Key words: agrarian question, historiography, public-political idea, Ukrainian historiography, foreign historiography, political party, peasantry.

Отримано: 1.11.2009

УДК 930.2

І. В. Дробна

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЛИСТІВОК: ЕТАПИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОЦЕДУРИ

У статті зроблена спроба узагальнення основних прийомів і методів джерелознавчого аналізу документальних листівок, репрезентованих у спеціальній літературі.

Ключові слова: документальна листівка, фотолістівка, історичні джерела, колекціонер, філокартер.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливого значення набуває виявлення і введення до наукового обігу нових видів історичних джерел, що раніше залишалися поза увагою дослідників, зокрема, такого виду зображальних джерел, як документальні листівки. Під «листівкою» чи «відкритим листом» у спеціальній літературі розуміють зображальне видання встановленого формату, в якому лицьовий бік містить репродукцію чи фотографію, а зворотній чи адресний призначений для поштового повідомлення і тексту, що пояснював зображення. Різновидом листівки є «документальна листівка» чи «фотолістівка», в основі яких лежать фотографії [7, с.3]. Водночас термін «видова фотолістівка» трактується як різнопланове сюжетне зображення, створене фотографом чи художником [16, с.30].

Дослідження документальних листівок у спеціальній літературі проходило за такими напрямками: по-перше, вивчення відкритих листів